

УДК 94(477)

Ярослав Секо

АРЕШТИ 1965 Р. В УРСР ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ З ІНАКОДУМСТВОМ

У статті проаналізовано особливості організації арештів 1965 р. серед української інтелігенції, хід слідства та судові процеси. Розглянуто причини репресій у контексті посилення неосталінських тенденцій в СРСР. Внесено корективи та систематизовано хронологію арештів та їх значення для розвитку національного руху.

Ключові слова: арешти, судові процеси, українська інтелігенція, репресії, інакодумство.

П'ятдесят років тому, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в УРСР відбулися арешти представників української творчої інтелігенції. Названі «першим покосом», вони засвідчили прагнення влади зупинити процес лібералізації в країні та обмежити критику «культу особи». Але якщо ці арешти були лише епізодом у партійній неосталінській шахівниці, то для українського національного руху – випробовуванням на зрілість і спроможність розвитку. «Арешти 1965 р., – писав по гарячим слідам В. Мороз, – ... прискорили сучасне українське відродження» [1, с. 80]. Можна додати: організаційно слабкий, розмитий у культурницьких дискусіях, рух перейшов у нову – правозахисну якість й визначився політично, виокремивши в собі людей, здатних на активний опір.

Зазначена тема отримала висвітлення в працях Г. Касьянова [2], А. Русначенка [3], Б. Захарова [4], О. Бажана та Ю. Данилюка [5]. Матеріали слідства відображені в роботах В. Чорновіла «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», (портрети двадцяти «злочинців»)» [6], збірці «Українська інтелігенція під судом КДБ» [7], а також мемуарній літературі. Саме через це метою статті є систематизація матеріалів та узагальнення фактів із дискусійних проблем репресій 1965 р. проти представників української інтелігенції.

Вже влітку 1965 р. серед української інтелігенції йшли розмови щодо можливого тиску з боку влади, однак, мало хто передбачав, що вони здійснюватимуться в жорсткій і цинічній формі. Оперативно, впродовж кількох днів у західноукраїнських містах та Києві проведено арешти. У науковій літературі точна хронологія арештів не наводиться, обмежуючись загальними «в кінці серпня – на початку вересня». Уважніше до цього поставився Б. Горинь та укладачі енциклопедичного довідника «Рух опору в Україні 1960–1990» під редакцією О. Зінкевича. Утім, у їх даних є певні розбіжності, що наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Дата	Б. Горинь	«Рух опору в Україні»
24 серпня	І. Гель, М. Зваричевська, Я. Менкуш	І. Гель, М. Зваричевська
25 серпня	Є. Кузнецова, Я. Геврич	Я. Менкуш
26 серпня	М. Горинь, Б. Горинь, М. Косів	М. Горинь, Б. Горинь, Є. Кузнецова
27 серпня	М. Осадчий, Т. Старак, С. Батурич	І. Герета; О. Заливаха, М. Косів
28 серпня	О. Мартиненко, І. Русин, М. Гринь	Я. Геврич; В. Іванишин О. Мартиненко М. Осадчий І. Русин
31 серпня	І. Світличний	-
1 вересня	В. Мороз, Д. Іващенко	В. Мороз, І. Світличний
4 вересня	М. Масютко	М. Масютко
14 вересня	Г. Садовська	-
13 листопада	С. Караванський	С. Караванський
23 травня 1966 р.	А. Шевчук	А. Шевчук

Примітки: І. Гель – прізвища, які збігаються в обох варіантах; Я. Менкуш – прізвища, які не збігаються; Т. Старак – прізвища відсутні в іншому варіанті [8, с. 22; 9, с. 131, 132, 136, 159, 160, 240, 247, 262, 263, 284, 336, 356, 411, 418, 431, 443, 481, 549, 567, 720].

Як бачимо, у наведених хронологіях мають місце різночитання щодо Я. Менкуш, Є. Кузнецової, Я. Геврича, М. Косіва, М. Осадчого, І. Світличного. Залучення інших джерел, дозволяє конкретизувати дати. Згідно особистих свідчень: 27 серпня був арештований М. Косів [10, с. 76], 28 серпня – Я. Геврич та О. Заливаха [11; 12]. Не прямими свідченнями про арешт М. Озерного 25

серпня є виступ прокурора Параскевича на суді [6, с. 275]. 28 серпня днем арешту М. Осадчого називають В. Чорновіл, що проходив свідком по справі [6, с. 107], та С. Сапеляк [13]. І. Світличний був затриманий 28 серпня на квартирі О. Заливахи [12], однак, офіційно арешт відбувся 30 серпня [14]. Існують різночитання в даті арешту Є. Кузнецової. Є підстави припускати, що арешти її та П. Моргуна передували подальшій затримці київських самвидавників. Принаймні така логіка І. Русина: «Вони (КДБ – Я.С.) стежили за... Кузнецовою в університеті, бо вона вела певну роботу серед студентів. Вона приятелювала з Мартиненком, а Мартиненко – мій приятель. Таким чином вони їй «сіли на хвоста», як тоді казали, потім на Мартиненка, а Мартиненко посадив «хвоста» на мене» [15]. Якщо так, то арешт варто датувати 25 серпня, зважаючи на синхронність арештів зі Львовом та Івано-Франківськом [16], а подальші арешти О. Мартиненка, І. Русина та М. Гриня відносили до 28 серпня [15].

Арешти І. Герети та М. Чубатого логічно розглядалися продовженням справи М. Озерного. Беручи до уваги синхронність дій слідчих, і маючи 27 серпня датою арешту в Одесі І. Герети, тим же числом можна датувати арешт М. Чубатого в Тернополі [17]. Ця ж синхронність дій спостерігається у Івано-Франківську, де 28 жовтня були арештовані О. Заливаха і В. Іванишин [12; 18].

З урахуванням цих матеріалів, можна запропонувати наступну хронологію арештів (таблиця 2).

Таблиця 2

Дата / місто	Київ	Львів	Івано-Франківськ	інше місто
24 серпня	-	Гель, Зваричевська	-	-
25 серпня	Кузнецова П. Моргун	Менкуш	Озерний	-
26 серпня	-	М. Горинь Б. Горинь	-	-
27 серпня	-	Косів Старак Батурич	-	Герета (Одеса) Чубатий (Тернопіль)
28 серпня	Мартиненко Русин Гринь	Осадчий	Геврич Заливаха Іванишин	-
30 серпня	Світличний	-	-	-
1 вересня	-	-	Мороз	Іващенко (Луцьк)
4 вересня	-	-	-	Масютко (Феодосія)
14 вересня	-	Садовська	-	-
13 листопада	-	-	-	Караванський (Одеса)
23 травня 1966 р.	-	-	-	Шевчук (Житомир)

Арешти ретельно готувалися. За підозрюваними встановлювалося оперативне стеження. М. Горинь згадував події, що передували арешту. У серпні 1965 р. на відпочинку в Феодосії, він познайомився із Славком – «колишнім в'язнем із Воркути». Він здійснював нагляд за подружжям Горинів, і, навіть, допоміг придбати квитки на потяг. У вагоні все було готово до супроводу: «у нашому купе на верхній полиці лежав чоловік, який за всю подорож, а вона тривала понад добу, не сказав і слова. У сусідньому купе сидів пасажир, «одягнутий» під галицького інтелігента періоду тридцятих років... коли мене заарештували, то я зустрів його в будинку КГБ... У Красному (залізнична зупинка біля Львова – Я.С.) поїзд спинився, й до нашого купе зайшов якийсь чоловік і сів, не промовивши жодного слова...» [19, с. 209].

Арештовуючи людей, влада заздалегідь потурбувалася про можливі випадки суспільного невдоволення, проводячи арешти за межами міст проживання. Так М. Гориня затримали в Красному, тернополянина І. Герету – Одесі, а Я. Геврича, М. Озерного та І. Світличного при поверненні з відпочинку.

Наведемо кілька прикладів арештів. 24 серпня М. Зваричевська йшла з обласного архіву по вулиці Ставропігійській: «Їх відразу з'явилось десь п'ять-шість – і такою вузькою стежкою. Я кажу: «Перепрошую, що ви...». Обурююся до одного, аж дивлюся – ззаду за мною теж стоять. Я й не підозрювала, що мене будуть арештовувати, думала, що то якісь хулігани або просто залицяються.

Я їх так минаю, а мене вштовхнули в машину. Я дивлюся вгору, щоб обуритися, крикнути, а там нема кого, там ніде нема ні обличчя» [20].

Б. Горинь був затриманий після обіду 26 серпня по дорозі до музею. Помітивши стеження, він намагався зайти на територію, але не встиг: «З машини вискочили двоє здоровил у цивільному. Вони в одну мить схопили мене, один з них із притиском поклав свою руку на мою голову, пригнув її і від сильного поштовху я буквально влетів на заднє сидіння «Волги». Нападники розмістились обабіч. Вони не приховували свого вдоволення, яке вигравало на їхніх вгодованих фізіономіях: адже так спритно, так професійно вдалося їм виконати завдання! Причому, жодна душа не помітила – вулиця, наче на замовлення, була цілком безлюдна. Як тільки мене ввіпхнули у машину, той, що сидів за кермом, натиснув на педаль і машина миттю рвонула з місця» [8, с. 10].

У спогадах Р. Мороз, дружини В. Мороза, читаємо: «Першого вересня 1965 року о сьомій годині ранку нас зірвав з ліжка владний, настирливий стукіт у двері. Чоловік поспіхом натягнув спортивні штани й пішов відчиняти. Троє незнайомих чоловіків у цивільному з насупленими обличчями ввалилися в кімнату, заповнюючи увесь її вільний простір. З ними разом увійшов комендант гуртожитку старенький пан Кордонський. Чоловіки називають себе працівниками КДБ і, якщо мені пам'ять не зраджує, ось їхні прізвища: Басистий, Науменко, Семенюк. Усі озброєні, кобури пістолетів випинаються з-під піджаків. Вони показують нам ордер на обшук, їм доручено «вилучити антирадянські документи чи зброю» [21, с. 55].

Арешти проводилися цілеспрямовано під конкретну молодіжну аудиторію. Не випадково, соціологічний портрет арештованих, створений В. Чорновілом, лише в одиничних випадках не співпадає: «Засуджений Н. на день арешту мав 28–30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови і культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [6, с. 367]. Окремі факти біографій арештованих наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Дата, місце народження	Освіта / фах на час арешту	Вирок
1.	Батурин Степан Федорович	1912 р., Львівська обл.	бухгалтер Львівської облспоживспілки	звільнений
2.	Геврич Ярослав Богданович	1937 р., с. Остап'є Скалатського району Тернопільської області	студент Київського медичного інституту	5 років таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 3 років
3.	Гель Іван Андрійович	1937 р. с. Клицько Городоцького району Львівської області	студент-заочник історичного факультету Львівського університету	3 роки таборів суворого режиму
4.	Герета Ігор Петрович	1938 р., с. Скоморохи Тернопільського району	історичний факультет Чернівецького університету / старший науковий працівник Тернопільського краєзнавчого музею	5 років позбавлення волі умовно
5.	Горинь Богдан Миколайович	1936 р., с. Кнісело Жидачівського району Львівської області	філологічний факультет Львівського університету / науковий працівник Львівського музею українського мистецтва	3 роки таборів суворого режиму

6.	Горинь Михайло Миколайович	1930 р. с. Кнісело Жидачівського району Львівської області	відділ логіки і психології Львівського університету / науковий працівник лабораторії психології та фізіології праці	6 років таборів суворого режиму
7.	Гринь Микола Євдокимович	1928 р., Західна Україна	Львівський політехнічний інститут, кандидат наук / старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР	3 роки таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР замінив покарання на умовне
8.	Заливаха Опанас Іванович	1925 р., с. Гусинка Харківської обл.	Ленінградський державний інститут живопису, скульптури, архітектури / художник	5 років таборів суворого режиму
9.	Зваричевська Мирослава Василівна	1936 р., с. Трибухівці Тернопільської обл.	філологічний факультет Львівського університету / працівник обласного архіву	8 місяців позбавлення волі; відпущена в залі суду
10.	Іванишин Володимир Михайлович	1939 р., с. Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської обл.	учитель фізичного виховання	звільнено в січні 1966 р.
11.	Іващенко Дмитро Полікарпович	1919 р., с. Шишаки Хорольського району Полтавської обл.	викладач української літератури Луцького інституту	2 роки таборів суворого режиму
12.	Караванський Святослав Йосипович	1920 р., Одеса	студент заочного відділення філологічного факультету Одеського університету / літератор	за поданням генерального прокурора СРСР відправлено досиджувати 8 років і 7 місяців таборів суворого режиму
13.	Косів Михайло Васильович	1934 р., с. Вільхівка Рожнітівського району Івано- Франківської обл.	філологічний факультет Львівського університету / викладач Львівського університету	6 березня 1966 звільнений
14.	Кузнецова Євгенія Федорівна	1913 р., м. Шостка Сумської обл.	хімічний технікум / лаборант Інституту комунальної гігієни	4 роки таборів суворого режиму; у 1967 р. звільнена
15.	Мартиненко	1935 р.,	геологічний	3 роки таборів

	Олександр Іванович	м. Нова Горлівка Донецької обл.	факультет Львівського політичного інституту / старший інженер Київського науково-дослідного інституту	суворого режиму
16.	Масютко Михайло Савович	1918 р., с. Чаплинка Херсонської обл.	пенсіонер	3 роки в'язниці та 3 роки таборів суворого режиму; Верховний суд СРСР замінив на 6 років таборів суворого режиму
17	Менкуш Ярослава Михайлівна	1923, м. Пустомити Львівської обл.	конструктор- модельєр Львівського будинку моделей	2,5 роки таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 1 р.
18.	Моргун Петро	-	художник київського театру ім. І. Франка	звільнений
19.	Мороз Валентин Якович	1936 р., с. Холонів Горохівського району Волинської обл.	історичний факультет Львівського університету / викладач Івано- Франківського педінституту	4 роки таборів суворого режиму
20.	Озерний Михайло Дмитрович	1929 р., с. Верхнє Синьовидне Сколівського району Львівської обл.	вища педагогічна освіта / вчитель	6 років таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 3 років
21.	Осадчий Михайло Григорович	1936, с. Курмани Недригайлівського району Сумської обл.	факультет журналістики Львівського університету / викладач кафедри журналістики ЛДУ	2 роки таборів суворого режиму
22.	Русин Іван Іванович	1937 р., хутір Бурталь Городоцького району Львівської обл.	Львівський політехнічний інститут / аспірант Київського інженерно- будівельного інституту	1 рік таборів суворого режиму
23.	Садовська Ганна Вікторівна	1928 р., м. Ярослав (Польща)	Львівський політехнічний інститут / інженер- будівельник	звільнена у лютому 1966 р.
24.	Світличний Іван Олексійович	1929 р., с. Половинкине Старобільського району Луганської обл.	факультет української філології Харківського університету, аспірантура Інституту літератури / критик	звільнений 30 квітня 1966 р.

25.	Старак Теодозій Васильович	1931 р., с. Межибрідь (Польща)	філологічний факультет Львівського університету / завідуючий кабінету фонетики української мови ЛДУ	звільнений
26.	Чубатий Мефодій	1938 р., с. Великі Гаї Теребовлянського району Тернопільської обл.	Тернопільське музичне училище / учитель музики	4 роки ув'язнення умовно
27.	Шевчук Анатолій Олександрович	1937 р., Житомир	лінотипіст житомирської друкарні	5 років таборів суворого режиму

[6; 9].

У науковій літературі називаються кілька причин організації репресій. Підбір імен визначався за принципом добитися від людей «покаяння», і, таким чином, дискредитувати інтелігентський рух. Метою «першого покошу», вважає Г. Касьянов, було «викорінення інакомислення як суспільного явища» [2, с. 62]. На думку Ю. Зайцева, метою була ліквідація не лише організованого опору режимові, а й індивідуального спротиву, що виявлявся у захисті національної духовності, історії, культури [22, с. 81]. Показово, що під час попереднього слідства більшість заарештованих зізнавалося в інкримінованих злочинах.

Згідно іншої версії, пріоритетом влади був розгром мережі самвидаву. У 1965 р. за підсумками операцій викрито осередки його виготовлення й поширення в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкованих машинок та встановлено близько 80 осіб причетних до нього [23, с. 118]. Під час слідства тема самвидаву була визначального при встановленні «винуватості» арештованих.

І. Гель підсумував цілі влади: а) припинити налагоджений на всеукраїнському рівні, внаслідок розривання особистих зв'язків, вихід, передрук, обмін та поширення матеріалів самвидаву; б) залякати й зламати молоду українську інтелігенцію, що, сформувавшись у роки «відлиги», продуктивно працювала на відновлення національної свідомості, духовності, культури; в) продемонструвати силу і впевненість у тому, що нове керівництво партії і держави «твердою рукою» відновить сталінські методи правління імперією і очистить радянський народ від впливу буржуазних націоналістів та інших «відщепенців» [24, с. 232].

Загальнопоширена думка про «замовний» характер арештів, «кремлівським» куратором яких вважають секретаря ЦК КПРС з ідеології М. Суслова [2, с. 47; 4, с. 87]. Їх причина – зміна політичного курсу в СРСР після зміщення Н. Хрущова. В травні 1965 р., на святкуванні двадцятиріччя перемоги у Великій вітчизняній війні, вперше за багато позитивно сказано про роль І. Сталіна. Цим фактично розпочався серйозний наступ неосталіністів у Політбюро з прицілом на черговий XXIII з'їзд КПРС наприкінці березня 1966 р. Отож, «зачистка» інтелігенції мала унеможливити протест проти реставрації «сталінського минулого». Адже саме в молодіжному інтелігентському середовищі критика «культу особи» була найпоширенішою. До того ж, у 1965 р. це середовище мало хоча й не достатньо ефективний, але не підконтрольний владі засіб поширення інформації – самвидав, який, в ідеологічних дискусіях, міг бути спрямований проти «генеральної лінії».

Наступ на інтелігенцію, після московських виступів Н. Хрущова у 1962–1963 рр., став закономірним. Повернення вправо у країні, яка до кінця не пережила «десталінізації», неминуче вело до збільшення репресивності в діях влади. Про «руку Москви» в арештах української інтелігенції свідчить синхронність із московським процесом над А. Синявським і Ю. Данієлем (1965–1966 рр.).

Розпочинаючи наступ на ідеологічному фронті, Москва враховувала сильні позиції першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Призначення головою ради міністрів УРСР В. Щербицького та арешти на території республіки були точковими ударами по його статусу. Розуміючи це, П. Шелест стримував репресивні дії апарату. В одному з спогадів І. Гель відзначав: «Перед судом ще була зустріч з генерал-полковником Нікітченком, який тоді був головою КДБ України. Я думаю, що за дорученням Шелеста він... намагався нас, так би мовити, оборонити. Це йому не вдалося, але завдяки йому й Шелесту ми отримали невеличкий термін» [4, с. 87].

На користь цієї версії свідчить аналіз імен арештованих. У Києві, який знаходився під особистим контролем П. Шелеста, лідери молодіжного інтелігентського руху, за винятком І. Світличного,

залишилися на волі. Саме через це, київська інтелігенція спромоглася на організований опір (акція 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна», кампанія «підписантів», публікації розлогих памфлетів типу «Інтернаціоналізм чи русифікація?», виїзд на «львівськи процес» тощо). Загалом, навіть арешт І. Світличного, до певної міри, міг бути випадковим. Логіка київських арештів передбачала викриття групи навколо Є. Кузнецової. А І. Світличний попав випадково, ставши свідком арешту О. Заливахи. На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що нікого більше з близького оточення І. Світличного заарештовано не було.

З іншого боку, в Львові під контролем місцевого секретаря обкому з ідеології В. Маланчука заарештували лідерів, а методи слідства й суду досягли крайніх форм. Цікаво, що в серпні 1965 р. переведено на іншу роботу начальника львівського управління КДБ Шевченка, який був проти арештів, і висловлювався за розширення профілактичної роботи [8, с. 102]

7 вересня 1965 р. керівництво ЦК КПУ доповіло в Москву про арешти, акцентувавши увагу на антирадянській і націоналістичній спрямованості дій і писань арештованих. А для їх остаточної дискредитації, КДБ подав ЦК проект документа, в якому арештовані звинувачувалися в співпраці з іноземними шпигунами [3, с. 166]. Крапку в арештах поставлено 13 листопада 1965 р. в Одесі, коли без суду і слідства, за поданням генерального прокурора СРСР Р. Руденка, філолога С. Караванського було на 8 років і 7 місяців відправлено досиджувати 25-річний термін.

Упродовж вересня 1965 р. – січня 1966 р. проводилися слідчі дії, про які М. Осадчий у автобіографічному «Більмі» написав: «З чесною людиною хочуть зробити злочинця, вперто, послідовно, із заздалегідь продуманим сценарієм» [25, с. 25]. У них помітно кілька взаємопов'язаних складових. По-перше, слідчі намагалися сконструювати існування антирадянської організації, діяльність якої курується з-за кордону. Тому в установах, науково-дослідних інститутах, вищих навчальних закладах, на заводах і фабриках поповзли «запущені» КДБ та парткомми установ чутки про викриття великої бандерівської організації із значним арсеналом зброї, друкарнями, валютою, більшість членів котрої були американськими і натовськими шпигунами.

Провадження були відкриті за статтею 62 КК УРСР: «агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення радянської влади або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту». А І. Гелю та братам Гориням додатково інкриміновано ст. 64 КК УРСР – «організаційна діяльність з метою послаблення та підризу радянського соціалістичного устрою». З огляду на великий «компромат», який дістали слідчі під час обшуків, саме ці люди розглядалися в якості «паровозів» у кримінальній справі № 27.

У слідстві відчувається шаблонність із діями 1930-х рр.: «викриття» організації – «чистосердечні» зізнання учасників – відкриті суди. Матеріали справ показують ретельність слідчих у пошуку зв'язків між арештованими. Однак, представлені докази могли вважатися аргументованими лише при упередженому розгляді справ. Головна складність полягала в тому, що шістдесятники з самого початку відмовилися від «організацій» і діяли неформально.

Це змінило стратегію «органів», які зосередилися на пошуках зв'язків через самвидав – хто писав, виготовляв і поширював літературу «антирадянського змісту». Проблема полягала в тому, що оригінальні тексти самвидаву 1964 – першої половини 1965 р. були анонімними. Отож, успіх справи залежав від доведення авторства творів. Із цією метою слідчі вдалися до літературних рецензій.

Експертні комісії, які склалися з викладачів Львівського, Київського, Дніпропетровського університетів (П. Бачинський, Л. Нагорна, О. Бабашкін, І. Грицютенко, І. Дорошенко, В. Здоровега, В. Кибальчич, В. Кобилянський, М. Матвійчук, Ф. Неборячок, С. Шаховський, М. Худаш), робили філологічні та літературознавчі «експертизи» анонімних поетичних творів, статей, публіцистики, поширених у самвидаві. Слідство, не отримавши зізнання арештованого, приписувало йому авторство, а експертні комісії, аналізуючи стиль та інші ознаки документу, властиві начебто творчості арештованого, «встановлювали» його авторство. Слідство й суд приймали такі «експертні висновки» як цілком законну доказову аргументацію, й на її основі виносили вироки [2, с. 51; 24, с. 237]. Найактивніше експертні комісії працювали в справах М. Масютка, І. Геля, Я. Менкуш. М. Масютко аргументовано спростовував висновки комісій, і відмовився від авторства статей «Сучасний імперіалізм» і «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», підкреслюючи, що «встановлення авторства під час слідства способом філологічного аналізу науково не правомірно» [7, с. 82]. Утім, суд прийняв до уваги висновки комісії, а не аргументи підсудного.

У процесі слідства КДБ не вдалося виявити жодної антирадянської організації [3, с. 165]. Ще за місяць до його завершення звинуваченим оголошено про виділення окремих справ із однієї великої групової справи. Можливо, взято до уваги факт широкого резонансу, якби перед судом одночасно постала велика група осіб.

Другим завданням КДБ було залякування інтелігенції й підпорядкування її творчості й громадянської позиції інтересам партапарату. Створювалася система психологічного тиску, описана в автобіографічному романі М. Осадчого «Більмо». Слідчі демонстративно порушували правові норми, використовуючи весь арсенал прийомів залякування. Якщо в Києві слідство «велось навіть у відносно культурній формі» [11], то в Львові мали місце прояви прямого фізичного насилля.

У перші тижні слідство тривало щоденно, упродовж багатьох годин, хоча в протоколах відображалися нормовані години робочого дня. М. Озерний на суді заявив, що 46 разів був викликаний на допит [6, с. 99]. Слідчі, оперативники, психологи, виступаючи в ролі «інтелігентів», або «поганих хлопців», намагалися зламати волю підслідних погрозами, брутальністю, шантажем рідних, або ж обіцянками благ у разі співпраці. Так, аби зламати М. Озерного, слідчий приводив у кабінет малих дітей, а через декілька хвилин, вивівши їх, погрожував, що «згноїть» М. Озерного в тюрмі й діти виростатимуть без опіки батька. У справах В. Мороза і О. Заливахи активно використовувалося копання в інтимному житті задля шантажу підсудного та його рідних [21, с. 61].

Слідчі використовували різні психотропні засоби для погіршення самопочуття. Ув'язнених ізолювали один від одного. У камерах встановлювали стаціонарні «слухачі» для запису розмов, підсаджувалися «квочки» («стукачі-донощики»). Не випадково, після такої «обробки» слідчі добивалися потрібних показів. На запитання свідка А. Горської: «Скажіть, що примусило вас набрехати на мене?», Я. Геврич чесно відповів: «За 105 днів навчать брехати» [6, с. 99].

Атмосфера слідства визначалася поєднанням фізичного тиску з сильною фаховою підготовкою окремих слідчих. Вони вміло підбирали теми для розмов, намагаючись інтелектуально «спокусити» арештованих. Іноді грань була настільки тонкою, що арештовані втрачали почуття небезпеки й піддавалися на умови слідчих. Симптоматичною є постать майора Кліма Гальського, якого М. Горинь охарактеризував «найосвіченішим з усіх кагебістів Москви, Києва і Львова», широко обізнаним із літературним процесом [26]. Це той самий майор «простий як півлітра «московської», кулак якого «сичав» перед очима М. Осадчого, а брутальна лайка морально пригнічувала [25, с. 27, 41].

Третім мотивом слідства був інтерес до діяльності інтелігенції як нового суспільно-політичного явища. На етапі слідства з арештованими спілкувалися вищі чини КДБ. Зокрема, голова КДБ УРСР В. Нікітченко мав розмови з І. Світличним М. Горинем та М. Озерним, у яких намагався з'ясувати мотиви дій арештованих. Характерно, що в спогадах арештованих керівник республіканського КДБ постає «певною мірою лібералом» [15].

Свідченням «успішної роботи» слідчих стала співпраця М. Косіва, В. Іванишина, Г. Садовської, С. Батурина, П. Моргуна, Т. Старака, які були звільнені до суду. По-іншому відбулося звільнення І. Світличного. Завдяки українській діаспорі, на Заході створено широкий рух підтримки в письменницькому середовищі. Міжнародний резонанс справ змусив владу піти на поступки: 30 квітня 1966 р. голова КДБ УРСР В. Нікітченко повідомив про звільнення І. Світличного як «соціально безпечного» [27, с. 30].

Значну увагу в історіографії звернено на поведінку ув'язнених. Арештовані виявилися морально не готовими до слідства. М. Зваричевська визнавала: «Я потрапила під арешт не готовою... Я не думала, не розраховувала, що можу сісти, хоча я не була боязлива» [20]. «Ми просто не знали як себе і повести», – додавав Я. Геврич [11], «Я щось робив, але думав, що воно все дозволено», – вважав І. Русин [15].

Амбівалентна поведінка арештованих пояснювалася внутрішньою неготовністю до системного опору, не сприйняттям себе в якості класичних «ворогів народу». І. Гель, через власний досвід, розкрив особливості поведінки арештованих. Молоді люди трималися з гідністю, хоч і не чинили слідчим демонстративного опору. Вони давали покази, ззовні виявляючи готовність відповідати на поставлені запитання, разом із тим приховували факти, що стосувалися людей «на волі», або приписували такі факти собі. Кожен, хто визнавав себе винним, кривив душею, ішов на компроміс із власною совістю, адже ніхто цього не робив щиро. Разом із тим, більшість ув'язнених не були зламаними. На думку І. Геля, визнання вини було не наслідком психологічного зламу ув'язнених, а, хай не ідеальною з погляду етики, проте свідомо обраною тактикою-спробою «прагматично» вийти з ситуації, «переграти» кагебістів. Кожна зі сторін отримувала своє, але в програвші залишалася моральна сторона справи [24, с. 203].

Характерною рисою стала співпраця арештованих із слідством. Лише окремі з них намагалися виробити власну лінію, яка більше відповідала їх характеру, аніж була продуманою в деталях. Так, І. Гель до грудня 1965 р. не давав показів, і лише після зустрічі в кабінеті слідчого з Б. Горинем, який висловив позицію інших, почав давати окремі свідчення [28]. М. Горинь, усвідомлюючи складність свого становища, перші шість днів відмовлявся розмовляти зі слідчими. Після пред'явлення йому свідчень Т. Старика зайняв іншу позицію: «А тут нема нічого антирадянського! Критика радянської влади, але це не є порушенням конституції, це не є боротьба за відокремлення від Радянського

Союзу» [26]. Втім, у подальшому він також змушений був вдатися до реверансів, відмовившись від них на суді. Пізніше М. Горинь говоритиме, що дотримуючись лінії компромісу арештовані робили помилку, «вже тоді треба було чітко сформулювати суть справи» [19, с. 211].

Г. Касьянов пояснював зізнання розгубленістю молодих людей, неймовірністю звинувачень, підступністю й жорстокістю методів обробки підслідних, відсутністю необхідного політичного досвіду. Люди, які опинилися під слідством виявилися неготовими відповідати за свої дії. Жертви «першого покосу» не належали до затятих політичних противників режиму, прагнули не стільки повалити політичну систему, в якій жили, скільки вдосконалити її [2, с. 203]. І. Русин згадував: «Під час того слідства... рятувався хто як міг. Ми справді не були такими явними противниками того режиму – ми хотіли його якоюсь мірою покращити. І ніхто навіть не уявляв, що його можна повалити. Ми, в основному, боролися за мову, щоб викладання в школах і в вузах було українською мовою – тобто за ті норми, що записані були в так званій Конституції України» [15].

Судові процеси відбулися в січні – квітні 1966 р.: 17–20 січня Волинський обласний суд розглянув справу В. Мороза і Д. Іващенко; 4–7 лютого Івано-Франківський обласний суд – справу М. Озерного; 24–25 лютого Тернопільський обласний суд – справу І. Герети і М. Чубатого; 9–11 березня Київський обласний суд – справу Я. Геврича; 21–23 березня Львівський обласний суд – справу М. Масютка; 24–25 березня Львівський обласний суд – справу І. Геля та Я. Менкуш; 25 березня Київський обласний суд – завершив розгляд справи Є. Кузнецової, О. Мартиненка, І. Русина, М. Гриня; у березні Івано-Франківський обласний суд – справу О. Заливахи; 13–18 квітня Львівський обласний суд – справу М. Гориня, Б. Гориня, М. Зваричевської, М. Осадчого.

У 15 випадках із 19 суди були закритими. Лише на оголошення вироку інколи допускалися родичі та друзі, хоча згідно кримінально-процесуального кодексу суд міг бути закритим лише за умови сексуальних злочинів, інтимних сторін життя підсудних, державну таємницю або злочини неповнолітніх. Якщо ж суд і вважався відкритим, то аудиторію старанно добирали, не допускаючи близьких підсудного

Найбажанішим для влади було публічне покаяння арештованих, чого вона й добилася від Д. Іващенко, М. Озерного, І. Герети, М. Чубатого, М. Гриня. Іноді достатньо було просто визнати провину як це зробили І. Гель та Я. Менкуш. Однак, були й ті, хто використав суд для публічного висловлення позиції. Так, зробивши екскурс у історію, В. Мороз сказав, що тюрма є місцем народження поетів і мислителів, дає нагоду оцінити і підсумувати життя, подумати над його сенсом. Озираючись на минуле, він дійшов висновку, що причиною перебування на лаві підсудних є радянська дійсність та перекучення національної політики. Говорив, що хотів би, щоб Україна мала такі ж права, як Польща чи Чехословаччина [21, с. 65]. В останньому слові М. Масютко спростував звинувачення й покази свідків, і побачив у суді прояв великодержавного шовінізму [6, с. 319]. А М. Горинь, відмовившись визнати себе винним, розкритикував режим за національну політику, русифікацію та репресії 1930-х рр. [2, с. 56].

Влада вміло зрежисувала хід судових засідань і лінію звинувачення. Ретельно підібрані свідки давали необхідні свідчення, і лише окремі з них (П. Арсенич на процесі над В. Морозом, В. Чорновіл на процесі над М. Зваричевською, викладачка Київського університету А. Матвієнко на процесі М. Озерного) наважувалися виступити проти методів слідства. Навіть адвокати діяли в інтересах влади. В. Чорновіл у «Правосуддя чи рецидиви терору?» констатував: «Ні в Луцьку, ні в Івано-Франківську «адвокат» жодного разу не заперечив прокуророві або судді, навіть коли ті плели несусвітні дурниці» [6, с. 126].

Влада намагалася уникнути розголосу судових процесів, проводячи їх без широкого ознайомлення громадськості. Але навіть за ретельної підготовки «витік інформації» відбувався. Так, присутній на розгляді справи М. Озерного кореспондент газети «Радянська Україна» П. Скочко, 10 березня 1966 р. надіслав до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста лист-протест проти судилища над М. Озерним [2, с. 53].

«Перший покіс» не обмежився описаними справами. 23 травня арештовано Анатолія Шевчука – лінотипіста Житомирської друкарні за звинуваченнями у виготовленні самвидаву, а 7 вересня 1966 р. засуджено Житомирським обласним судом на 5 років таборів суворого режиму. Крім того влада застосувала різні форми тиску щодо осіб, які вдалася до протесту – виключення з партії, творчих спілок, звільнення з роботи, перешкоджання в кар'єрі. Помірні репресії бачилися своєрідною панацеєю, здатною вберегти радянське суспільство від потрясінь.

В цілому, арешти 1965 р. в УРСР були порівняно невеличкою каральною акцією, проведеною партією в межах боротьби з інакомисленням. Шістнадцять засуджених різко контрастують із масштабами сталінських арештів. Проте, зміни, що відбулися упродовж хрущовської відлиги, зробили ці арешти чинником суспільного життя, який вимагав від влади пояснення і об'єднання.

Список використаних джерел

1. Мороз В. Есеї, листи, документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 288 с. 2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с. 3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с. 4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с. 5. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / НАН України. Інститут історії України / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. 6. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т.2. «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / В. Чорновіл / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Леся Танюк. – К.: Смолоскип, 2003. – 906 с. 7. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з судів В. Чорновола, М. Масюка, М. Озерного та ін. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 246 с. 8. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2008. – 648 с. 9. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с. 10. Косів М. Проліски виростають з-під снігу / М. Косів // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 71–76. 11. Інтерв'ю Я. Геврича. – Взяте В. Овсієнком, 2007. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1257672618>. 12. Інтерв'ю О. Заливахи. – Взяте В. Овсієнком, 1999 // Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121197713>. 13. Сапеляк С. Осадчий Михайло Григорович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113924017>. 14. Захаров Б. Світличний Іван Олексійович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113995279>. 15. Інтерв'ю І. Русина. – Взяте В. Овсієнком, 1999. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1186168371>. 16. Овсієнко В. Кузнецова (Савчук) Євгенія (Ївга) Федорівна. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1191272386>. 17. Овсієнко В. Чубатий Мефодій. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1331390359>. 18. Піхманець Р. Іванишин Володимир Михайлович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1370271264>. 19. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234. 20. Інтерв'ю М. Зваричевської. – Взяте В. Овсієнком, 2008. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1362755322>. 21. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – К.: Свічадо, 2005. – 214 с. 22. Зайцев Ю. Ті, що не мовчали / Ю. Зайцев // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 78–83. 23. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с. 24. Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини XX століття / І. Гель / ред. та упор. І. Єзерська / І. Гель. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с. 25. Осадчий М. Більмо: автобіографічний нарис / М. Осадчий. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1971. – 208 с. 26. Інтерв'ю М. Гориня. – Взяте В. Овсієнком, 1999. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1222015125>. 27. Світлична Л. Поруч з Іваном / Л. Світлична // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: ЧАС, 1998. – С. 20–60. 28. Інтерв'ю І. Геля. – Взяте В. Овсієнком і В. Кіпіані, 2012. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

Ярослав Сэко

АРЕСТЫ 1965 Г. В УССР КАК СПОСОБ БОРЬБЫ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ С ИНАКОМЫСЛИЕМ

В статье проанализированы особенности организации арестов 1965 г. среди украинской интеллигенции, ход следствия и судебные процессы. Рассмотрено причины репрессий в контексте усиления неосталинских тенденций в СССР. Внесено корректировку и систематизировано хронологию арестов и их значения для развития национального движения.

Ключевые слова: аресты, судебные процессы, украинская интеллигенция, репрессии, инакомыслие.

Yaroslav Seko

ARRESTS 1965 IN THE UKRAINIAN SSR AS AN ANTI COMMUNIST PARTY OF DISSENT

The article analyzes the peculiarities of the organization of arrests in 1965 among Ukrainian intellectuals course of the investigation and litigation. Causes of repression in the context of strengthening neostalinist trends in the USSR. Made adjustments and systematized timeline of arrests and their significance for the development of the national movement.

Key words: arrests, trials, Ukrainian intelligentsia repression, dissent.